

dr Beata Udzik

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

I Liceum Ogólnokształcące w Jarocinie

Świat wartości i postaw w języku uczniów szkół ponadgimnazjalnych, czyli jak młodzi ludzie definiują i opisują wartości

Streszczenie

Artykuł stanowi doniesienie badawcze z diagnozy przeprowadzonej wśród 274 uczniów szkół ponadgimnazjalnych dotyczącej sposobu rozumienia i definiowania wartości i postaw, takich jak *uczciwość, odpowiedzialność, przyjaźń i okazywanie szacunku*. Diagnoza z bliska potwierdza częściowo wyniki badań o znacznie szerszym zakresie, ale pokazuje także obszary godne dalszego rozpoznawania w zakresie językowego obrazu świata postaw i wartości oraz sposobów jego konceptualizacji w języku młodzieży.

Prezentowany artykuł przygotowany został na podstawie badań przeprowadzonych wśród uczniów szkół ponadgimnazjalnych (liceów, techników i szkół zawodowych). Dotyczyły one sposobu rozumienia i definiowania pojęć nazywających wartości i postawy. Zamyśl przeprowadzonego badania nawiązuje do myśli Jadwigi Puzyniny, którą badaczka wyraziła przed laty w swym artykule *Język, edukacja, wartości*.

*[...] istotnym elementem, zarówno kształcenia, jak i wychowania, jest, w moim pojęciu, wspólne z dziećmi i młodzieżą rozważanie znaczenia pojęć z zakresu aksjologii. [...] Mówić o wartościach i antywartościach to znaczy w miarę możliwości definiować je, ukazywać ich użycia kontekstowe, konotacje; to znaczy też nawiązywać do postaci i sytuacji, w których się te wartości i antywartości przejawiają, a które mogą przemawiać do dzieci i młodzieży. [...] W epoce współczesnej z charakterystycznym dla niej brakiem spójności w poglądach, także w wyznawanych wartościach bardzo ważne wydaje się, zwłaszcza jeśli chodzi o młodzież starszą, starać się o **uspójnienie** i zhierarchizowanie jej poglądów na wartości. [...] Ważne — **uspójnianie** w sensie zwracania uwagi na sprzeczności między różnymi wartościami deklarowanymi przez dzieci i młodzież, a także na sprzeczności między tym, co się deklaruje i co się realizuje. To wszystko wymaga i znajomości pewnego typu aksjologii, znaczeń wyrazów z tego zakresu, i własnych przemyśleń wychowawców¹.*

Pomysł badania zrodził się w związku z modyfikowaniem w jednej ze szkół programu wychowawczego i konsultacji, jakie przeprowadzono wśród uczniów. Wykazały one, że sposób myślenia o wartościach i sposób rozumienia

¹ J. Puzynina, *Język, edukacja, wartości*, „Nowa Poliszczyzna” 1998, nr 1, s. 36-37.

pojęć nazywających wartości jest niespójny. O niespójności owej świadczył np. fakt, że większość uznała *uczciwość, odpowiedzialność, przyjaźń i okazywanie szacunku innym* za najważniejsze wartości, ale gdy uczniowie pisali o braku integracji klasy, jako przyczynę podawali np. brak pomocy koleżeńskiej, której przejawem miałyby być przyzwolenie na ściąganie. Stąd propozycja, aby poprosić uczniów o zdefiniowanie pojęć nazywających wartości i postawy, a raczej podanie cech człowieka, który wartości te realizuje. Zaproponowano w ankiecie pytania zamknięte i otwarte. W zamkniętych cechy zostały zaczerpnięte ze *Słownika języka polskiego* pod red. Szymczaka², w otwartych to uczniowie sami mieli podać cechy lub określić sposób zachowania.

Ponieważ zagadnienie rozpoznawania i definiowania wartości uznano za szczególnie istotne, diagnozę rozszerzono także na inną szkołę i ostatecznie w badaniu wzięło udział 274 respondentów, uczniów dwóch szkół ponadgimnazjalnych w mieście powiatowym liczącym około 25 tys. mieszkańców. 202 ankiety zawierały pytania zamknięte i otwarte. 72 respondentów wypełniało kwestionariusze zawierające tylko pytania otwarte. Udział młodzieży z poszczególnych typów szkół kształtował się następująco:

Rysunek 1. Podział respondentów ze względu na typ szkoły

W badaniu przyjęto perspektywę podmiotową, respondenci zostali poproszeni o wybór i nadanie rangi zaproponowanym cechom oraz o samodzielne podanie cech człowieka, który jest *uczciwy, odpowiedzialny* czy też jest *przyjacielem*. Odpowiadali także na pytanie, co to znaczy *okazywać szacunek innym*. Podmiotowość uczniów ujawniała się dwojako: uczeń bowiem miał scharakteryzować człowieka – osobę, ale także podać własną hierarchię cech oraz własną definicję. Pojawiły się dwie perspektywy konceptualizacji pojęcia i cech: poznawcza oraz nadawcza. Uwidacznia się to w sposobie formułowania myśli przez uczniów, np. poprzez używane formy czasowników: stosują głównie narrację lub opis w trzeciej osobie, używają jednak także pierwszej osoby liczby pojedynczej, utożsamiają się z odbiorcą poprzez formułowanie wypowiedzi w pierwszej osobie liczby mnogiej, zwracają się nawet do odbiorcy, stosując drugą osobę liczby pojedynczej.

Odpowiedzi udzielone na pytania zamknięte wykazały, że dla ponad połowy ankietowanych *człowiek uczciwy* to przede wszystkim *człowiek niezdolny do oszustwa*. 22% za najważniejszą cechę uznało szanowanie cudzej własności, a 20% – rzetelność i sumienność.

² *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 3, PWN, Warszawa 1981.

Człowiek uczciwy

Rysunek 2. Cechy człowieka uczciwego

W przypadku definiowania człowieka uczciwego respondenci udzielający odpowiedzi w drugiej ankiecie, uczniowie klas pierwszych i drugich liceum, przyjmowali narzuconą przez pytanie konwencję i charakteryzując, posługiwali się czasownikami w formie osobowej, imiesłowami i przymiotnikami.

Najbardziej ogólną i najczęściej przywoływaną kategorią w charakteryzowaniu człowieka uczciwego było pojęcie *prawdy*:

*mówi prawdę; jest prawdomówny; mówi nawet najgorszą prawdę; postępuje zgodnie z prawem, prawdą; zawsze mówi prawdę; w każdej sytuacji mówi prawdę; mówi prawdę, nie zataja czegoś przed kimś; opowiadający się za kultem prawdy; stara się unikać kłamstwa*³.

Obok *prawdy* pojawia się także *prawo, przestrzeganie go, równie często postępowanie zgodnie z normami czy zasadami*:

postępuje zgodnie z prawem; postępuje zgodnie z obowiązującymi zasadami; przestrzega zasad; zachowuje się fair; postępuje wg zasad moralnych; działa w życiu zgodnie z zasadami; postępuje zgodnie z wymaganiami i prawem, a także zasadami postępowania.

Charakteryzowanie człowieka uczciwego polega bardzo często na przywoływaniu czasowników zaprzeczonych, podkreślaniu, jaki nie jest. Przede wszystkim:

nie oszukuje innych ludzi; nie oszukuje drugiego człowieka; ktoś, kto nigdy nas nie oszuka; nie oszukuje, nie okłamuje kogoś umyślnie; nigdy nie okłamuje; nie kłamie; nie kombinuje, nie kłamie, nie oszukuje; na którym można polegać, bo wiemy, że nas nie oszuka; jest wolny od kłamstwa; brzydzi się kłamstwem.

Przeciwieństwem *oszustwa* staje się *szczerść*, która wymieniana też bywa jako *odpowiedzenie, drugi lub trzeci element definicji*:

nie oszukuje, jest szczerzy, można mu zaufać; jest szczerzy wobec ludzi w ważnych sprawach; jest szczerzy wobec innego człowieka; nie zataja czegoś przed kimś; to osoba szczerza i nieudająca nikogo – czyli uczciwa w stosunku do siebie i innych.

Człowiek uczciwy nie jest dwulicowy.

³ Wszystkie odpowiedzi na pytania otwarte cytowane są dosłownie, bez poprawek [przyp. – B.U.].

Szczerść rozumiana jest nie tylko jako otwartość i prawdomość w relacji z drugim człowiekiem, ale rónie¿ jako przyznawanie siê do winy, do bledów:

jest to osoba gotowa ponieść konsekwencje swoich czynów; ktoś, kto nie ukrywa bledów swoich i innych; jest szczerzy, przyznaje siê do swoich win; to taki człowiek, który zawsze potrafi przyznać siê do bledu i zawsze mówi prawdę; może popełnić błędy, jak każdy, jednak stara siê je naprawić tak by nie zawieść zaufanej osoby.

Dla licealistów bycie uczciwym oznacza czasami życie w zgodzie z wyznawanymi wartościami, zwłaszcza wartościami duchowymi:

ma ustaloną hierarchię wartości i jej siê trzyma; nie stawia pieniędzy na pierwszym miejscu; stara siê by w jego życiu zawsze ponad korzyściami materialnymi była sprawiedliwość; nie stawia wartości materialnych ponad ludzi; postępuje zgodnie z zasadami etyki, jest sprawiedliwy; ma określony system wartości; trwa w swoich wartościach.

Uczciwość wymaga poświęcenia, czasami powoduje cierpienie, poniewa¿ wybiera siê trudniejszã, ale bardziej chwalebniã drogę postępowania:

kto potrafi zachować czystość moralną nawet jeśli mamy okazję zyskać coś na mniej uczciwej drodze; ktoś, kto dąży do jakiegoś celu w sposób uczciwy, nie ułatwiając sobie drogi, choć zdając sobie sprawę, że jest to łatwiejsze; nie osiąga swoich celów na skróty ani cudzym kosztem.

Słowem powtarzanym w charakterystyce człowieka uczciwego jest słowo korzyść. I tak człowiek uczciwy albo nie stara siê osiągnąć własnych korzyści cudzym kosztem, albo nie działa na niekorzyść innych.

Charakterystyka człowieka uczciwego przybiera te¿ formę exemplum. Konkretyzacja jego cech polega na odwołaniu siê do rónnych sytuacji życiowych:

nie ściąga na sprawdzianie i kartkówkach, dobrze siê uczy, taka osoba nie obgaduje nikogo za plecami; gdy znajdzie zgubionã rzecz to oddaje, nie knuje podstępów wobec innych osób; np. gdy znajdzie na ulicy pieniądze, portfel, telefon lub inne rzeczy osobiste, to stara siê znaleźć właściciela i mu to zwrócić, np. zanosí na policję.

Kategoriarni wykorzystywanymi do charakteryzowania uczciwości sã te¿ sumienie, lojalność, sprawiedliwość.

Drugã cechã postawy człowieka, o którą zapytano uczniów szkół ponadgimnazjalnych, była odpowiedzialność. Józef Tischner, charakteryzując porządek wartości, pisze:

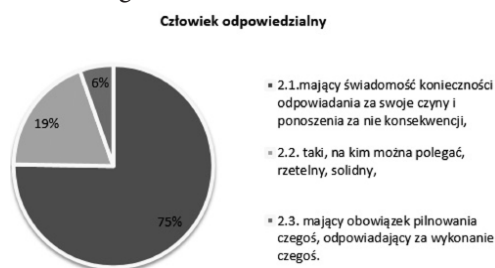
Istotnym znamieniem osoby jest zdolność do przyjmowania odpowiedzialności. Nic tak nie świadczy o dojrzałości człowieka jak zdolność do przyjmowania odpowiedzialności. Człowiek został rzucony w świat zarazem realny i idealny i jest odpowiedzialny za to, w jakim zakresie te dwa światy spotkają siê ze sobą⁴.

⁴ J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei* [w:] tegoż, *O człowieku. Wybór pism filozoficznych*, Wrocław 2013, s. 233.

Również autorki *Psychologii dorastania* podkreślają znaczenie odpowiedzialności w formowaniu się systemu etycznego młodzieży.

[...] *wrażliwość etyczna wraz z jej głównym wymiarem: odpowiedzialnością, jest niezbędna, aby szybko postępujące procesy globalizacji nie zagrażały człowiekowi, lecz przeciwnie, były dla niego szansą*⁵.

Według zdecydowanej większości respondentów (75%) człowiek odpowiedzialny to człowiek *mający świadomość konieczności odpowiadania za swoje czyny i ponoszenia ich konsekwencji*. 19% za najważniejsze cechy człowieka odpowiedzialnego uznało rzetelność i solidność w powiązaniu z możliwością polegania na takiej osobie, natomiast 6% tylko jako pierwsze wskazanie wybrało rozumienie odpowiedzialności w kontekście pilnowania czegoś, odpowiadania za wykonanie czegoś.

Rysunek 3. Cechy człowieka odpowiedzialnego

Analiza odpowiedzi 72 licealistów na pytania otwarte wykazała, że na pojęcie *człowieka odpowiedzialnego* składają się następujące komponenty znaczeniowe: ponoszenie konsekwencji własnych decyzji i czynów, obowiązkowość rozumiana jako rzetelność w wykonaniu powierzonego zadania, racjonalność, dojrzałość i samodzielność, świadomość etyczności podejmowanych działań i decyzji. Ważnym elementem budującym rozumienie odpowiedzialności jest relacja z innym człowiekiem. Stąd pojawiają się też w wypowiedziach licealistów takie cechy, jak dawanie poczucia bezpieczeństwa innym ze strony *człowieka odpowiedzialnego* oraz możliwość obdarzenia go zaufaniem, polegania na nim.

Odpowiedzialny to *gotowy do ponoszenia konsekwencji za swoje postępowanie:*

ktoś, kto liczy się z konsekwencjami swego czynu i gotów jest je ponieść; znający konsekwencje swoich czynów i posiadający umiejętność odpowiadania za nie; człowiek odpowiedzialny to osoba, która ma świadomość, co jej czyny mogą spowodować i potrafi wziąć za nie odpowiedzialność.

Być *człowiekiem odpowiedzialnym* to dla licealistów także *mieć obowiązek dopilnowania czegoś* i rzetelnie się z tego wywiązać:

człowiek wypełniający wszystkie swoje obowiązki; osoba, która wypełnia wszystkie swoje obowiązki; człowiek, który może przyjąć i wypełnić powierzone mu ważne zadania; można mu powierzyć wykonanie ważnego zadania z pewnością, że nie zawiedzie; wykonuje powierzone mu zadanie dobrze i na czas.

⁵ A. Oleszkowicz, A. Senejko, *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*, Warszawa 2013, s. 229.

Często odpowiedzialność zestawiana jest z dojrzałością i samodzielnością:

ktoś, kto zachowuje się dojrzałe; pokazuje swoją dojrzałość; wg mnie to osoba, która potrafi podejmować dojrzałe, odpowiedzialne decyzje; to człowiek dojrzały emocjonalnie;

ktoś, kto podejmuje samodzielne decyzje; osoba, która umie sobie poradzić ze swoimi sprawami, problemami, jest samodzielna; osoba, która potrafi samodzielnie funkcjonować bez zwracania uwagi innych, potrafi zadbać o siebie samą i innych.

Odpowiedzialność to cecha kojarzona ze sferą rozumu, a nie emocji:

osoba odpowiedzialna nie [jest] brawurowa i nie poddaje się chwilowym emocjom, myśli nad tym, co ma zamiar zrobić; człowiek, który w sytuacjach nerwowych potrafi zachować trzeźwość umysłu; postępuje zasadnie i nie pod wpływem emocji; jest też rozważny; postępujący rozsądnie; człowiek, który kieruje się rozumem; osoba, która w każdej sytuacji zachowuje się odpowiedzialnie, nie daje się ponieść impulsom; osoba, która zanim coś zrobi pomyśli.

Definiowanie odpowiedzialności uruchamia także perspektywę czasową, wybieganie w przyszłość, czasami kojarzone z dalekowzrocznością. Łączy się to zwłaszcza z podstawowym pojmowaniem odpowiedzialności jako ponoszenia konsekwencji, co według respondentów często wymaga przewidywania:

człowiek myślący o przyszłości, a nie tylko danej chwili; myśli o swojej przyszłości; przewiduje, co mogłoby się wydarzyć i unika dzięki temu niebezpiecznych sytuacji; ktoś, kto potrafi przewidzieć wszelkie możliwe konsekwencje i postąpić właściwie, biorąc je pod uwagę; dalekowiedz, który wie, co jest słuszne.

O tym, że przyjaźń pozostaje jedną z najważniejszych wartości dla młodych ludzi, pisano już wiele. W ostatnim czasie szczególnie ważne wydają się badania w zakresie językoznawstwa kognitywnego⁶, które ujawniają sposób konceptualizacji przyjaźni w języku licealistów. Choć diagnoza przeprowadzona na potrzeby niniejszego artykułu ma znacznie węższy zakres, to ujawnia językowy obraz przyjaźni komplementarny z tym, jaki odtwarzają diagnozy o szerszym zasięgu, a jej wartość polega przede wszystkim na możliwości wykorzystania zinterpretowanych wyników w praktyce dydaktyczno-wychowawczej.

W przeprowadzonej diagnozie z bliska uczniowie szkół ponadgimnazjalnych w zdecydowanej większości wybrali kategorię *człowiek darzony zaufaniem* jako najważniejszą cechę przyjaciela (83%). 13% za najważniejszą cechę przyjaciela uznało pozostawanie z nim w bliskich, serdecznych stosunkach, a tylko 4% – okazywanie sympatii.

⁶ U. Kopeć, *Językowy obraz wartości w wypowiedziach licealistów (przyjaźń – miłość – nienawiść)*, Rzeszów 2008.

Rysunek 4. Cechy przyjaciela

W odpowiedziach na pytania otwarte także dominuje postrzeganie przyjaciela jako osoby, którą darzy się zaufaniem:

osoba, której mogę zaufać, powiedzieć swoje tajemnice; to osoba, do której mamy pełne zaufanie; osoba, która potrafi dochować tajemnicy; osoba godna zaufania; wiem, że mogę mu ufać, że nie rozpowie moich tajemnic „na prawo i lewo”.

Równie ważne jak zaufanie okazuje się wsparcie, jakiego przyjaciel może udzielić, czasami nawet stając w czyjejs obronie:

osoba która zawsze będzie przy nas, wesprze, pomoże, nie zostawi nas w najtrudniejszych chwilach; osoba pomagająca w złej sytuacji jak w swojej własnej i będąca w pobliżu w szczęściu jak i w potrzebie; osoba która zawsze jest gotowa mi pomóc; osoba, która mnie wspiera, pomaga, jest ze mną w najgorszych i najlepszych chwilach; osoba, na którą mogę liczyć; ktoś, do kogo możesz pójść z prośbą o pomoc, choćbyś miał nie lada kłopot; zawsze jest gotów pomóc swojemu przyjacielowi, stanąć w jego obronie i bronić jego dobrego imienia.

Przyjaciół to także osoba, z którą chętnie spędza się czas:

osoba, z którą mogę spędzić miło czas; miło spędza się z nią czas; lubimy z nim spędzać czas; z przyjacielem chce się spędzać czas; z kim można spędzać przyjemnie czas; przy przyjacielu czujemy się swobodnie i dobrze; razem spędzamy świetnie czas, nigdy się nie nudzimy.

Wspólne spędzanie czasu wiąże się zarówno z poczuciem bezpieczeństwa, jak i z możliwością rozmowy na różne tematy. Potrzeby rozmowy i bliskości, potrzeba bycia wysłuchanym w poczuciu bezpieczeństwa w wypowiedziach licealistów są szczególnie często artykułowane:

możesz z nim porozmawiać o wszystkim i swobodnie czujesz się w jego obecności; osoba, której można powiedzieć wszystko; to osoba, z którą możesz porozmawiać na różne tematy; ktoś z kim lubię spędzać czas i ktoś komu mogę wygadać się z problemów; mogę opowiedzieć jej o swoich problemach i wątpliwościach i wiem że mnie nie wyśmieje tylko postara się zrozumieć i pomóc; mogę porozmawiać z nią, zwierzyć się jej; ktoś kto mnie wysłucha i poradzi, co mam robić.

Uczniowie wymieniają też wspólne zainteresowania oraz szczerść we wzajemnych relacjach. Ponadto okazuje się, że od przyjaciela oczekują oni obiektywizmu i krytycyzmu, ale równocześnie pełnej akceptacji:

potrafi powiedzieć mi nawet najgorszą prawdę; to ktoś kto akceptuje nas takimi jacy jesteśmy, mimo wszelkich wad; możemy jej zaufać, bo wiemy, że akceptuje nas takimi jakimi jesteśmy; ktoś, kto nie zawaha się wybić ci z głowy głupie pomysły; kto powie ci prawdę, lubi cię za to kim jesteś.

Respondentów zapytano także o to, co oznacza w ich rozumieniu zwrot *okazywać szacunek innym*. O ile uczciwość, odpowiedzialność oraz przyjaźń konceptualizowane były zazwyczaj zgodnie z powszechnie przyjmowanymi znaczeniami, o tyle okazywanie szacunku bywało myłone z życzliwością, tolerancją, skromnością, a nawet egalitaryzmem. Dla większości uczniów *okazywanie szacunku wiąże się przede wszystkim ze świadomością istnienia hierarchii, podkreślaniem takich cech jak wiek, wykształcenie, doświadczenie, pozycja społeczna osoby, której szacunek należy okazywać*. Owo okazywanie polega na przestrzeganiu zasad dobrego wychowania. Ale bywa też, że okazywać szacunek to według licealisty „traktować wszystkich równo”.

Ważnym elementem okazywania szacunku jest właściwe używanie języka. Uczniowie rozumieją je jako przestrzeganie zasad etykiety i etyki językowej:

zwracać się grzecznie bez wulgaryzmów i zbędnych emocji; odnosić się do innych dobrze bez wulgaryzmów; odzywać się odpowiednio; stosować słowa grzecznościowe; odzywać się do innych grzecznie, nie obrażać, nie przeszkadzać gdy coś mówi; nie śmiać się z innych, nie krzywdzić słowami.

W okazywaniu szacunku według uczniów obowiązuje zasada wzajemności:

człowiek który szanuje drugiego człowieka sam jest szanowany; to zachowywanie się tak w stosunku do innych jak sami chcielibyśmy być traktowani; nie robić innej osobie tego, czego nie chciałbyś, żeby uczyniono Tobie.

W szacunku wobec drugiej osoby mieści się nieczynienie krzywdy, nielekceważenie, nieobrażanie, nieponiżanie, nieczynienie czegoś, czego sami nie chcielibyśmy doznać. Tutaj znów, podobnie jak w przypadku uczciwości, postawa definiowana jest poprzez zaprzeczenia. Łatwiej młodym ludziom określić, czego nie powinien czynić człowiek chcący okazać komuś szacunek, aniżeli dookreślić to, co powinien czynić.

W kontekście rozpatrywanego tutaj zagadnienia rozumienia przez uczniów szkół ponadgimnazjalnych znaczeń wyrazów i zwrotów nazywających wartości i postawy, szczególnie istotny wydaje się problem sposobu konceptualizacji światopoglądu. Autorki najnowszej *Psychologii dorastania*, Anna Oleszkowicz i Alicja Senejko, stwierdzają, że kształtowanie światopoglądu i systemu wartości jest zadaniem rozwojowym. Światopogląd traktują nie tylko jako odzwierciedlenie wiedzy, poglądów i wierzeń jednostki, ale również jej uczuć. Istotą światopoglądu jest zaspokajanie ludzkiej potrzeby sensu życia, a tym samym „wprowadzanie w świat wartości składający się na podmiotową stronę człowieka”⁷.

⁷ A. Oleszkowicz, A. Senejko, dz. cyt., s. 233.

Manfred Spitzer pisze, że wartości dojrzewają późno. „Podobnie jak w przypadku rozwoju zdolności do gramatycznie poprawnego (skomplikowanego) posługiwania się językiem, można sobie wyobrazić rozwój zdolności do moralnie właściwego (jeszcze bardziej złożonego) postępowania. Małe dziecko tworzy zachowania i bezpośrednie oceny (tak jak papele). Potem powstają pierwsze proste reprezentacje sekwencji zachowań, istotne dla przyszłego postępowania (podobnie jak uczy się dwuwyrazowych zdań). Na to nadbudowywane są coraz bardziej złożone struktury, aż na końcu rozwoju otrzymamy dorosłego człowieka, który zupełnie samodzielnie prawie wszystko robi właściwie, podobnie jak samodzielnie prawie zawsze poprawnie mówi”⁸.

Znaczenie wartości w dyskursie tożsamościowym dotyczącym współczesnej młodzieży trudno przecenić. Współczesne modele rozwoju moralnego pokazują, że „w dobie globalizacji radykalnie wzrasta zainteresowanie tym obszarem problemowym oraz [...] że stopniowo zmienia się podejście do tego zagadnienia z racjonalnego, poznawczego, to jest dającego się zbadać metodami opartymi na rozumowaniu poznawczym, na takie, jakie uwzględnia również intuicyjne i irracjonalne przesłanki sądów moralnych oraz takie, jakie widzi dojrzałość moralną w plastyczności i użyteczności sądów moralnych”⁹.

To drugie podejście to odzwierciedlenie zapotrzebowania współczesności na relatywizm moralny. Można je także dostrzec w zgromadzonym materiale badawczym, choć nie stanowi znaczącego w nim elementu. Licealista pisze, że człowiek uczciwy:

[...] działa w zgodzie z przyjętymi w środowisku normami (choć w różnych środowiskach mogą być różne normy); stara się unikać kłamstwa, nie działa potajemnie dla własnej korzyści, nie działa na pokaz, pod publikę; rzadko kłamie i stara się nie oszukiwać innych ludzi.

Czy rzadko kłamać oznacza, że czasami można? Czy starać się nie oszukiwać innych ludzi oznacza, że jeśli się powiedzie i oszustwo nie zostanie wykryte, to jest ono usprawiedliwione, bo przecież się starałem?

Takie i inne pytania to właśnie wartość diagnoz z bliska, diagnoz przeprowadzanych na potrzeby konkretnego środowiska i wykorzystywanych później w dydaktyce i pracy wychowawczej.

Wnioski płynące z przeprowadzonego badania mają też swój aspekt językoznawczy. Mieszczą się bowiem w szerokim obszarze językowego obrazu świata, tutaj postaw i wartości, ujawnianego w wypowiedziach i wyborach uczniów szkół ponadgimnazjalnych.

⁸ M. Spitzer, *Jak uczy się mózg?*, przeł. M. Guzowska-Dąbrowska, Warszawa 2014, s. 247.

⁹ A. Oleszkowicz, A. Senejko, dz. cyt., s. 227-228.

Bibliografia

1. Kopeć U., *Językowy obraz wartości w wypowiedziach licealistów (przyjaźń – miłość – nienawiść)*, Rzeszów 2008.
2. Oleszkowicz A., Senejko A., *Psychologia dorastania. Zmiany rozwojowe w dobie globalizacji*, Warszawa 2013.
3. Puzynina J., *Język, edukacja, wartości*, „Nowa Poliszczyna” 1998, nr 1, s. 36-37.
4. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, t. 3, PWN, Warszawa 1981.
5. Spitzer M., *Jak uczy się mózg?*, przeł. Guzowska-Dąbrowska M., Warszawa 2014.
6. Tischner J., *Etyka wartości i nadziei [w:] tegoż, O człowieku. Wybór pism filozoficznych*, Wrocław 2013.